

В. СЕРОВ, КАПНІСТИ і МУСІНИ-ПУШКІНИ

До 150-річчя від дня народження

Валентина Олександровича Серова (1865-1911)

Значну роль у розвитку української та російської культури відіграли дворянські родини. В їхніх маєтках і садибах зберігалися цінні архіви, бібліотеки та мистецькі твори. Останні складали картинні галереї або «портретні», в яких основне місце займали, як правило, портрети, для написання яких запрошувалися видатні митці. Приїзд художника сприймався значною культурною подією у провінції. Замовлення на виконання портретів інколи виходило за межі офіційних відносин і в таких випадках між родиною і художником встановлювалися теплі, неофіційні стосунки. В свою чергу, вони ставали певним каталізатором у творчості художника.

У мистецькому доробку видатного російського художника Валентина Олександровича Серова (1865-1911) чільне місце займають портрети представників аристократії того часу: Волконських, Капністів, Мусіних-Пушкіних, Орлових, Юсупових, Щербатових.

Знайомство майстра портретного живопису В. Серова з родиною Капністів припадає на початок 90-х років XIX ст. З нагоди врятування Царської родини під час залізничної катастрофи у 1888 р. В. Серову було замовлено, у зв'язку з відмовою І. Рєпіна, її груповий портрет. Освячення церкви та каплиці, а також представлення картини В. Серова «Імператор Олександр III з августійшою родиною» (1892-95) відбулося 14 червня 1894 р. у Борках Харківської губернії. Оскільки замовлення портрету відбулося за ініціативи харківського дворянства, то протягом його написання художник спілкувався з графом Василем Олексійовичем Капністом (1838-1910), який з 80-х рр. XIX ст. був проводирем Харківського губернського та Лебединського повітового дворянства. У листі до дружини від 16 червня

1894 р., написаного у Борках, В. Серов ділився своїми враженнями про зустріч у Борках з царем, та оглядини картини, зазначаючи при цьому, що «граф» (В. Капніст - С. П.) запрошував митця до павільйону, де знаходилися члени імператорської родини [1]. Ймовірно, що гофмейстер і дійсний статський радник (1880) В. Капніст надавав художнику поради у процесі написання картини, будучи знавцем придворного етикету.

Рід Капністів бере свій початок від православних греків, які знаходилися на військовій службі у венеціанських дожів. Нащадок гетьмана Павла Полуботка та онук поета і драматурга Василя Васильовича Капніста (1759-1823), В. Капніст належав до української гілки роду Капніссів-Капністів і був занесений до родовідних книг дворян Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії [2]. В. Капніст володів маєтком у с. Михайлівка Лебединського повіту. Історія маєтностей у Михайлівці сягає до XVIII ст. часів полковника Чернігівського полку і гетьмана П. Полуботка.

Михайлівка була улюбленим місцем перебування Полуботка та його родини. За твердженням художника та архітектора Г. Лукомського (1884-1952), дружина П. Полуботка, по-переважності мешкала саме у Михайлівці [3]. Подальша історія розбудови маєтку пов'язана з Андрієм Іваненком - засновником садиби, розвиток якої відноситься до першої чверті XIX ст. Володарем Михайлівки з роду Капністів слід вважати графа Олексія Васильовича Капніста (бл. 1796-97-1869) - Миргородського проводиря повітового дворянства. Нащадком Михайлівки став його син - В. О. Капніст.

Заснована у 1675 р. с. Михайлівка розташована за 10 кілометрів від Лебедина і лежить по обидва береги річки Псел. У селі проходило три ярмарки на рік, а серед легендарних об'єктів звертав на себе увагу дуб, під яким сидів Петро І. Садиба Капністів знаходилася у мальовничій місцевості. У статті про садибу, вміщену у журналі «Столица и усадьба» у 1916 р., Г. Лукомський зазначав з цього приводу, що це «едва ли не одна из наиболее красивых и типичных усадеб всей Украины» [4].

Родовий архів, багата бібліотека та цінні мистецькі твори надавали неповторного образу цій садибі. Деякі портрети із зібрання Капністів експонувалися на виставці XII археологічного з'їзду в Харкові. П'ять портретів із зібрання Капністів були репрезентовані на виставці портрету у Таврійському палаці в Петербурзі у 1905 р. [5]. Не виключено, що її організатор - С. Дягилев приїжджав до Лебединщини. Як правило, він не доручав цю відповідальну справу іншим, особисто займаючись підбором портретів для виставок.

У зібранні Капністів особливе місце займали портрети Полуботків, Коробовських, Іваненків і Капністів. Портрет В. Капніста було замовлено харківському художнику І. Святенко, який прагнув до створення образу графа як державної людини [6]. Не виключено, що цей портрет був написаний у Михайлівці у 1910 році. До цього висновку нас підвела робота І. Святенка «Краєвид с. Михайлівки Лебединського повіту Харківської губернії», яка експонувалася на XII виставці картин Товариства харківських художників [7]. У каталозі виставки цей твір значиться під № 161. Існування цієї роботи із зазначенням конкретної топографії мотиву свідчить про перебування художника на Лебединщині.

Лебединський краєзнавець О. Білик стверджував, що портрети поміщика Я. Кучерова та графа В. Капніста були виконані на замовлення Лебединської чоловічої та жіночої гімназій після їх смерті за фотографіями.

В. Капніст займався благодійницькою діяльністю, зокрема він підтримував ідею спорудження у Михайлівці міської лікарні, надавав матеріальну допомогу навчальним закладам Лебединського повіту. Один із перших він установив телефон у сільській місцевості.

Знайомство В. Капніста з В. Серовим обумовило й появу низки портретів цієї дворянської родини, написаних художником. Валентин Олександрович виявляв прихильність до написання жіночих портретів, галерея яких включає зображення жінок з аристократичної, купецької,

буржуазної та мистецької середі: М. Боткіна, Г. Гіршман, В. Зілоті, М. Єрмолова, В. Капніст, Є. Мусіна-Пушкіна, В. Мусіна-Пушкіна, О. Орлова, О. Олів, А. Павлова, І. Рубінштейн, П. Щербатова, З. Юсупова. В цьому ряду значне місце посідають портрети В. Капніст, В. Мусіної-Пушкіної, Є. Мусіної-Пушкіної.

На думку деяких мистецтвознавців, зокрема В. Леняшина, у В. Серова, у 90-і рр. XIX ст. спостерігається ніби розподіл у художника на моделі *«цікаві та нецікаві»*. Жіночі портрети капністівської родини належать саме до цікавих моделей. У них художник ніби «погоджувався» з моделями, не знижуючи і не загострюючи соціальної характеристики портретованої особи. Насправді В. Серов подекуди іронічно відносився до моделі. Природа іронії художника виявлялася у поєднанні інтелектуально-творчого початку з філософічністю здорового змісту. Негативне, а подекуди й жорстке ставлення митця до осіб, яких він портретував, відмічали Б. Асаф'єв та С. Щербатов. Портрети Капністів у цьому значенні є виключенням.

Ініціатива створення портрету графині Варвари Василівни Капніст (1841-1922) - онуки князя М. Г. Рєпніна-Волконського, дружини графа В. Капніста, походила скоріше за все від її чоловіка. Родом з Яготина Пирятинського повіту Полтавської губернії В. Рєпніна виховувалася в культурній родині, де цінувалися мистецтво та література. Її батько, князь Василь Миколайович Рєпнін (1806-1880), чиновник Міністерства закордонних справ, був знайомий з Т. Шевченком та М. Гоголем.

Перебуваючи в Яготині Т. Шевченко виконав парний портрет дітей В. М. Рєпніна - Варвари та Василя. Після одруження з В. Капністом у 1867 р., В. Рєпніна переїхала на Лебединщину й до 1919 р. прожила у Михайлівці [8]. Була опікуном Лебединського жіночого училища, членом ради попечителів Лебединської жіночої гімназії. Організувала у с. Межиріч Лебединського повіту майстерню керамічної скульптури. Як колекціонер брала участь у першій виставці української старовини у Лебедині у 1918 р. Із

капністівського зібрання на цій виставці експонувалися портрети козацької старшини з роду Полуботків, «Полуботчишина сорочка», малюнок Т. Шевченка «Кобзар з поводитирем» (1843), а також рушники, килими та сорочки [9]. Після революції 1917 р. декілька місяців мешкала у Лебедині, у будинку лікаря К. Зільберника.

Навесні 1918 р. знову повернулася до Михайлівки, а в 1919 р. разом з деникинцями виїхала звідти і, як вважали лебединські та сумські краєзнавці, вірогідно загинула по дорозі в Крим [10]. Насправді В. Капніст вдалося перебратися через кордон і дістатися до Німеччини, де вона і померла 23 квітня 1922 р. Поховано одного з володарів Михайлівки у Берліні на православному цвинтарі Тегель. Некрологи на смерть Варвари Василівни були вміщені в емігрантських виданнях (Руль. - Берлін, 1922, 30 квітня, № 442; 1 червня, № 467; Руль-Берлін, 1923, 22 квітня, № 728) [11].

У Державному архіві Сумської області мою увагу привернув документ, який додає нові відомості до історії родини Капністів і Мусіних-Пушкіних. Зокрема в «Окладній книзі Лебединської повітової управи» за 1918-1919 рр. вміщено перелік осіб із зазначенням сум повітових і губернських податків. Від 28 листопада 1918 р. за № 4465 зроблено відповідний запис з переліком осіб: Мусін-Пушкін Володимир Олексійович, Єлизавета Мусіна-Пушкіна та Олексій Мусін-Пушкін [12]. Отже, родина Мусіних-Пушкіних після 1917 р. перебралася на батьківщину Єлизавети Василівни - уродженої Капніст, на Лебединщину, де й перебувала очевидно до 1919 р.

У листах графа Іларіона Володимировича Мусіна-Пушкіна (1902-1920) до матері з Феодосії від 7 серпня 1919 р. йдеться про «дядю *Алека* и *тетю Арю*». Згадується граф Олексій Олексійович Мусін-Пушкін та його дружина - Варвара Василівна Мусіна-Пушкіна, уроджена Капніст, яких адресат мав намір розшукати у Феодосії. Їх він і знайшов у цьому місті, про що повідомив у листі до батька з цього міста від 23 вересня 1919 р; «*Вчера при помощи Мстислава Пушкина, был у Дяди Алека, который живет с женой,*

Графиней Капнист (матерью тети Веты) и с Андреем и Ильей. Тетя Вета неизвестно когда приедет» [13].

І. Мусін-Пушкін доводився племінником Олексію Олексійовичу Мусіну-Пушкіну - чоловіку Варвари Василівни Мусіної-Пушкіної, уродженої Капніст. Батько Іларіона - граф Володимир Володимирович Мусін-Пушкін (1870-1923) доводився двоюрідним братом Олексію Олексійовичу.

У листах до батьків І. Мусін-Пушкін називає дядька - *«Алеком»*, його дружину - *«тетя Аря»*, а її сестру - *«Ветой»*. У листі до тітки Катерини Голіциної, сестри батька, написаного 15 жовтня 1919 р. у Феодосії, Іларіон писав: *«Я провожу свободное время у Графини Капнист, матери тети Веты. Графиня Капнист хорошо знала бабушку. Несмотря на свои более чем 75 лет, очень она бодро и рассказывает исторические анекдоты из своей жизни» [14].*

Коротке життя юнкера Костянтинського військового училища І. Мусіна-Пушкіна скінчилося на полі бою 15 січня 1920 р. на Кримському фронті під Перекопом, але залишилися його листи, в яких згадуються між імена Капністів і Мусіних-Пушкіних, яких портретував В. Серов. Отже, ще одне джерело – епістолярії І. Мусіна-Пушкіна підтверджують, що графиня В. Капніст дібралася з Лебедина до Криму, де у жовтні 1919 р. перебувала у Феодосії разом з донькою Єлизаветою, її чоловіком та їхніми дітьми. Не викликає сумніву і той факт, що вони разом покинули Лебедин і дісталися до Криму, а невдовзі назавжди залишили батьківщину.

Розглянемо портрети Капністів. Погрудний портрет В. Капніст В. Серов виконав у техніці пастелі [15]. Ретельно пророблене обличчя графині, яка доброзичливо дивиться на нас, контрастує з одягом, написаним в узагальненій манері. Здається, що митця більше хвилювали формальні завдання, що виявлялися, наприклад, у протиставленні ретельно проробленої форми голови з вільним трактуванням одягу. Спокійна площина тла портрету

ніби нейтралізує розбіжність між динамічною нижньою частиною твору та спокійною верхньою. У своїх пастелях художник підкреслював тонкі градації кольору, значну увагу приділяв гармонізації кольорових відношень («Портрет Г. Л. Гіршман» (1911), «Портрет поета К. Д. Бальмонта» (1905), «У селі. Баба з конем» (1898). І в цьому значенні пастельний портрет В. Капніст не є виключенням.

Крім В. Серова, портрет Варвари Капніст написав приблизно у 1910 р. І. Святенко для Лебединської жіночої гімназії. На відміну від портрета її чоловіка, виконаного тим же художником, портрет Варвари Капніст безслідно зник [16]. В якому місці В. Серов написав портрет В. Капніст? На нашу думку - у Михайлівці. До такого висновку нас підвела невеличка робота, етюд В. Серова «Михайлівка», який зберігається нині у Лебединському міському художньому музеї ім. Б. К. Руднева. Написаний він олійними фарбами на дерев'яній дошці невеликого розміру (10x16). Авторство художника зафіксовано в інвентарних книгах музею, а також у щоденнику першого директора музею в Лебедині Б. Руднева: *«Я снял с экспозиции 5 этюдов Васильковского и один этюд Серова»* [17].

Композиційною домінантою твору є Церква Різдва Богородиці у Михайлівці, яка була побудована у 1810 р. і зруйнована у 1980 р. Будівництво кам'яного храму було розпочато княгинею О. Голіциною, потім його завершували О. Іваненко і П. Миклашевський. На думку Філарета: *«Михайловский храм - один из лучших в епархии»* [18]. В ньому було три престола, головний - на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Обов'язки старости цієї церкви виконував граф В. Капніст.

Церква привернула увагу Г. Лукомського, який відмітив її правильні, класичні форми, а особливо - внутрішнє убранство: залишки іконостасу XVII ст. та ікони XVIII ст. [19]. Увагу архітектора і художника привернули також дві каплиці у вигляді ротонди на території церкви, а також *«чудова*

альтанка» між церквою та панським будинком. Авторство В. Серова підтверджує насамперед та майстерність, з якою написано цей етюд.

Будучи запрошений написати портрет В. Капніст у Михайлівку, митець написав цей невеличкий за розмірами етюд у техніці «alla prima» і подарував скоріше за все володарям садиби на згадку про своє перебування в ній. Не виключаючи приїзд відомого художника до Михайлівки й раніше, між 1892 і 1895 рр., пропонуємо датувати цей твір першою половиною 90-х рр. XIX ст. Отже, існування етюдів «Михайлівка» у творчому доробку видатного російського художника пов'язане з його перебуванням на Лебединщині у зв'язку з написанням портрету Варвари Василівни Капніст.

Різноманітний підхід у стилістично-психологічному відношенні спостерігаємо у портретах дочок Капністів: Варвари та Єлизавети. Обидві вийшли заміж за рідних братів Мусіних-Пушкіних, які були церемоніймейстерами при Царському дворі. Варвара Василівна Капніст народилася 5 червня 1870 р. у с. Михайлівка Лебединського повіту. Донька Капністів вийшла заміж за графа Олексія Олексійовича Мусіна-Пушкіна (? - грудень 1942, Франція) [20]. Після 1917 р. емігрувала, померла 29 квітня 1960 р. Більшу частину емігрантського життя прожила у Франції. Похована в Аньєрі під Парижем [21].

Портрет Варвари Василівни Мусіної-Пушкіної (уродженої Капніст) В. Серов написав у 1895 р. у техніці пастелі. Портрет був у зібранні В. Мусіної-Пушкіної, але після 1917 р. зник з її будинку, який знаходився поблизу Ісаакіївського собору. І лише у 1979 р. надійшов до Державного Російського музею у Ленінграді [22].

Історик мистецтва І. Грабар дав високу оцінку цьому портрету, підкреслюючи майстерність виконання, наявність гармонії в цілому, не дивлячись на строкатість фону [23]. Високу характеристику цьому портрету підтвердив також сучасний петербурзький дослідник В. Круглов [24]. На наш

погляд, ця робота - чудовий взірець з портретної галереї жіночих образів В. Серова. Від неї композиційні знахідки художника стають самодостатніми.

Постать зображеної зміщена вліво, а темний колір сукні молодої жінки підкреслює силуетність постаті, вказуючи на ознаки модерну. У портреті відчувається специфічне розуміння художником виразності силуету. Продумана кожна деталь портрету: від положення рук до картин, масивні рами яких урівноважують основну кольорову масу одягу моделі. Відчувається неприхована симпатія автора до В. Мусіної-Пушкіної, обличчя якої є світлою домінантою композиції.

Отже, два жіночих портрета Капніст - матері та її доньки написані у 1895 р. у техніці пастелі, але наскільки різні вони за кінцевим результатом ! Якщо портрет старшої Капніст міг бути одним з варіантів, то портрет її доньки є закінченим у всіх відношеннях твором мистецтва. Якщо у першому портреті художник ніби стримує фантазію композиціонера щодо розміщення моделі у картинному просторі, то у другому він виявляє її у всій його повноті.

В. Серову-портретисту був притаманний інтерес до внутрішнього, психологічного стану моделі, яку він писав. М. Нестеров, наприклад, з приводу його портрета М. Морозова відмічав, що він є *«ціла характеристика»* [25]. На думку дослідників, саме портрет В. Мусіної-Пушкіної дав привід для замітки у «Петербурзькій газеті» від 7 липня 1907 р., в якій зокрема йшлося про таке: *«Особенной медлительностью отличается талантливый В. А. Серов. Портрет графини Капнист Серов так долго писал, что туалет графини успел выйти из моды»* [26].

Цікава, неординарна модель з багатим внутрішнім світом вимагає й цікавих, нестандартних засобів вираження. Молодість та інтелект молодої В. Мусіної-Пушкіної приваблюють митця. З особливою натхненністю та вдачею він писав жіночі обличчя. Про це він зазначав у листі до дружини з

Санкт-Петербурга в 1910 р.: *«Кроме того примечая, что женское лицо, как ни странно, дается мне легче - казалось бы наоборот»* [27].

Репутація «модного» живописця, яка склалася з початку 90-х рр. XIX ст. до початку 1900-х рр. накладає на В. Серова великої відповідальності. Виявилось, що мистецькі завдання, які вирішував художник у кожному портреті адекватно сприймалися замовниками, мистецькою критикою, а подекуди й глядачами. Це стає підґрунтям для нової репутації В. Серова-портретиста. В ньому почали бачити такого художника, який здатний не тільки майстерно написати портрет, але зробити це *«как-то по-особенному светски»* [28].

У цьому відношенні виявляється цікавим співставлення портретів В. Капніст-молодшої та З. Моріц (1892) з Івановського художнього музею. Якщо перша з них належала до аристократичної верхівки суспільства, то родові коріння другої знаходилися у купецькій середі. Не виявляючи соціальної характеристики З. Моріц - племінниці П. Третьякова, художник уникає прямолінійної характеристики. Ось чому сучасники по-різному «прочитували» образ портретованої: від витонченої світської дами, що нагадувала героїнь Мопассана, до надзвичайної життєвості обличчя. З цього портрету за художником закріпилася слава майстра світського портрету [29]. Але наскільки відповідає дійсності теза В. Леняшина відносно того, що портрет В. Мусіної-Пушкіної входить до таких творів, в яких на перший план висувається характеристика моделі, а не живописні якості?

В іншому дослідженні про В. Серова, В.Леняшин знову звертає увагу на цей портрет, відмічаючи в ньому асиметричну композицію, сміливо окреслений силует фігури, який є незвично контрастним до фону. Дослідник окремо виділяє тло портрету з його динамічною ритмікою та візерунками квіткового орнаменту, який зазвичай зустрічається у творах європейських майстрів модерну. На думку дослідника, чимало з цих елементів можна знайти у пізніх портретах художника. Але у самому підході до моделі

відчутна якась невпевненість, погляд стороннього наглядача, який залишає митця «у дисциплінарних рамках фіксації фізіологічних особливостей моделі» [30].

Художник написав ще один портрет В. Мусіної-Пушкіної через три роки після попереднього, але вже у техніці акварелі. До 1917 р. він був у зібранні В. Мусіної-Пушкіної у Петербурзі, в еміграції - у О. Мусіна-Пушкіна в Парижі. Нині зберігається в музеї Ешмолен в Оксфорді [31]. Варвара Василівна зображена сидячою на лаві, її постать енергійно розгорнута до глядача. Усміхнене обличчя молодої жінки разом з пленерним рішенням портрету створює загальний мажорний настрій твору, в якому переважають світлі тони. Обличчя портретованої, листя дерев, що зверху обрамлюють фігуру, виділяються на тлі широко взятих мас світлих і темних по тону кольорів. В. Серов неначе вихоплює цей момент з життєвого потоку, надаючи портретові безпосередності. Ескізність виконання поєдналася із свіжістю та прозорістю акварелі, майстром якої, безсумнівно, був Валентин Олександрович.

У цьому ж році В. Серов зробив невеличкий малюнок олівцем з В. В. Мусіної-Пушкіної (?), який знаходиться у Костромському історико-архітектурному музеї-заповіднику [32]. Художник митгєво «схопив» позу моделі, що не завадило йому ретельно проробити риси обличчя енергійними штрихами. Лише декількома начерками В. Серов намітив абрис постаті у просторі. Підкреслюючи миловидність В. Мусіної-Пушкіної, митець акцентував увагу на виразі очей. Цей малюнок, на мій погляд, належить до найкращих начерків художника.

Вищезазначені портрети представників дворянської родини Мусіних-Пушкіних були виконані художником у Борисоглібську Мологського повіту Ярославської губернії влітку 1898 р. Там В. Серов перебував на запрошення Мусіних-Пушкіних. Там же він намалював невеличкий начерк олівцем на папері (17x11), на якому зобразив групу Мусіних-Пушкіних.

Так само, як і родина Капністів, родина Мусіних-Пушкіних добре розумілася на мистецтві. Їхні естетичні смаки виховувалися і в родовій картинній галереї, в якій значне місце займали портрети. У колекції Мусіних-Пушкіних у Борисоглібському маєтку знаходився «Портрет графа Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна» (1760-ті рр.), на якому зображено відомого представника цієї родини - археолога, колекціонера, історика та володаря рукопису «Слова о полку Ігоревім» О. І. Мусіна-Пушкіна (1744-1817) [33]. Мусіни-Пушкіни дуже тепло відносилися до В. Серова, всіляко сприяючи його роботі. Спеціально для нього вони придбали офортний станок. Саме на цей час припадає захоплення художника цим видом графіки. Протягом літа, як свідчить І. Грабар, художник заповнив *«декілька альбомів малюнками, які слугували йому матеріалом для цілої серії байок»*.

Портрет сестри Єлизавети Василівни Мусіної-Пушкіної В. Серов написав у 1896 році. Як і її старша сестра, Єлизавета Василівна народилася у Михайлівці, 3 серпня 1868 року. Вона займалася благодійницькою діяльністю, не цуралася громадської роботи. Зокрема була попечителем Касперовської громади Червоного Хреста, головою київського товариства підтримки мистецтв. М. Нестеров в одному з листів називав її *«простою і милою баринею»*. Як і її батьки, вона була шанувальником мистецтва, колекціонувала твори мистецтва. Після 1917 р. емігрувала до Франції [34].

Її чоловік - граф Володимир Олексійович Мусін-Пушкін (1868 – після 1918) – дійсний статський радник, гласний Петербурзької Думи, церемоніймейстер, член Державної Думи з 1911 р. На початку ХХ ст. був членом Державної ради від Чернігівського земства. У «Петербурзькій газеті» від 8 вересня 1911 р. про нього писали як про людину, яка була *«большим благотворителем и общественным деятелем»*. Він був головою Крестовського благодійного товариства, попечителем Калінінської лікарні, головою міського сирітського будинку, а також членом головного управління

російського товариства Червоного Хреста. Як зазначалося вище, він разом зі своєю дружиною і сином у 1918 р. мешкав у Михайлівці (або Лебедині).

Портрет Є. Мусіної-Пушкіної експонувався на XXV виставці Товариства пересувних художніх виставок, яка проходила у Санкт-Петербурзі з 2 березня по 6 квітня 1897 р. [35]. Після цього портрет перебував у зібранні Мусіних-Пушкіних. І. Грабар подає лаконічний опис цього портрету: *«Изображена молодая женщина, по колена, $\frac{3}{4}$ вправо, сидя, облокотившись на локотник. Слева внизу подпись...»* [36].

У статті «Передвижная выставка» (1897) С. Дягилев згадував про нього, відмічаючи, що *«чудовий молодий портретист Серов»* показав на виставці лише два невеликих за розмірами жіночих портрети [37].

У науковій бібліотеці Третьяковської галереї мою увагу привернув список творів В. Серова, складений П. Нерадовським. Напроти назви портрету «Гр. Мусина-Пушкина» чорними чорнилами від руки написано ініціали «*Е. В.*» та рік виконання (під питанням) і техніка: *«масло, 97»* [38]. Після закінчення виставки В. Серов просив художника Є. Хрушова забрати портрет і відіслати його володарям до Санкт-Петербурга. У 1896 р. В. Серов знову портретує Є. В. Мусіну-Пушкіну. За описом І. Грабаря, це - погрудне зображення у фас, у великому літньому капелюсі. Портрет знаходився у зібранні В. В. Мусіної-Пушкіної у Санкт-Петербурзі. У цьому зібранні знаходилася також робота В. Серова «Став» (1880-і рр., полотно, олія; 49,5x63; Омський музей образотворчого мистецтва). Укладачі збірника документів «Валентин Серов в переписке, документах и интервью» подають інформацію, з якої довідуємося про те, що В. Серов неодноразово писав *«портреты его жены Елизаветы Васильевны и дочери Варвары Владимировны»* [39].

Останнім володарем Михайлівки був брат Варвари та Єлизавети Капніст - граф Олексій Васильович Капніст (1879-25 жовтня 1958, Ніцца, Франція). Після смерті батька у 1910 р. молодий граф став володарем палацу,

кінного заводу та інших маєтностей. Поручник лейб-гвардії кінного полку, він мав університетську освіту; з вільно визначених у 1903 р. став корнетом, а пізніше - Лебединським проводирем дворянства Харківської губернії [40]. Лебединський краєзнавець О. Білик у своїх записках повідомляє, що О. Капніст у 1926 р. проживав у Марселі, де йому належали чотири фабрики. З іншого джерела довідуємося, що він мешкав у Парижі, де працював жокеєм і дуже нудьгував за своєю Михайлівкою [41].

Портрети цих років, у тому числі й капністівські жіночі портрети, очевидно були наслідком і приятелювання В. Серова з Капністами, і тією надзвичайною популярністю, яку мав художник у ті часи. Після І. Рєпіна він став востребуваним портретистом. Про те, що портрети представників дворянських родин - Капністів і Мусіних-Пушкіних мали високі мистецькі якості, свідчить і той факт, що вони експонувалися на посмертній виставці В. Серова у 1914 р. [42].

Цікавий штрих до теми «В. Серов і Сумщина» знайшовся у листі завідувача Конотопського музею Олега Цеславовича Поплавського (1903 - після 1956) до історика мистецтва Федора Людвиговича Ернста (1891-1942) від 27 вересня 1926 р: *«не слышали ли про художника Яременка или Еременко (Бахмач)? Вдова его, обещала (как будто бы) подарить и его работу «Гарем» и карандаш Серова (очевидно, мається на увазі малюнок В. Серова – С. П.)»* [44].

Час від часу деякі з портретів членів родини Капністів з'являються на престижних виставках. Наприклад, портрети В. Капніст експонувалися на виставці живопису та графіки В. Серова у Державному Російському музеї (2005). Впевнені, що при подальшому дослідженні теми зв'язків видатного російського художника з українською дворянською родиною Капністів нас очікуватимуть нові відкриття [43].

Джерела та література

1. Серов В. А. Переписка. 1884-1911 / вст. ст. и прим. Н. Соколовой. - Л.; М., 1937. - С. 135. Праця над портретом не принесла задоволення художнику, що підтверджується рядками з цього листа: *«Одно могу сказать, что картина мне изрядно надоела и эти Борки»* // Валентин Серов в переписке, интервью и документах. В 2-х т. Т. 1. / сост. И. С. Зильберштейн, В. А. Самков. - Л., 1985. - С. 204.
2. Відомості про рід Капністів вміщено у *вид.*: Новый энциклопедический словарь. Издание Акционерного общества «Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон». Т. 20. - СПб., [б. г.] - С. 846-847; Дмитрієнко М., Ясь О. Доля родини Капністів // Київська старовина. - 1995. - № 1. - С. 109-116. Голод Ю. Збирач невмирущої краси // Життя Лебединщини. - 1998. - 11 лист. - № 91 (9353). - С. 3; він же. Графиня Варвара Капніст - меценат і колекціонер // Життя Лебединщини. - 1999. - 28 лип. - № 60 (9380) - с. 3; він же. Останній володар Михайлівського маєтку // Життя Лебединщини. - 2001. - 28 квіт. - № 34-35 (9558-9559). - С. 6. Власенко В.М., Голод Ю. В. Капністи // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С. 192 - 193.
3. Лукомский Г. «Михайловка», усадьба графа А. В. Капниста, Харьковской губернии, Лебединского уезда // Столица и усадьба. -1916.- № 56. - С.7.
4. Лукомский Г. «Михайловка». - С. 5.
5. Каталог состоящей под высочайшим его императорского величества государя императора покровительством историко-художественной выставки русских портретов, устраиваемой в Таврическом дворце в пользу вдов и сирот, павших в бою воинов. - СПб., 1905. Подаємо список творів з цього каталогу за їхніми номерами: «831. Репнин, кн. Николай Васильевич. Раб. [ота] Д. Левицкого (?). Третий Екатерининский зал». - с. 33; «2032. Иваненко, Александр Андреевич. Рисунок раб. [ота] Молинару (Столы в залах имп. Александра I)» - С. 57; «2033. Долгорукий, князь. Рисунок. Раб.

[ота] *Молилари*» - С. 58; «2041. *Иваненко Андрей Андреевич. Рисунок. Раб. [ота] Молилари*». - С. 58.

6. Святенко І. М. Портрет В. Капніста. 1910-і рр. (полотно, олія. 74x 57, Ж-33). Лебединський міський художній музей ім. Б. К. Руднева.

7. Каталог XII виставки картин Товарищества харьковских художников. - Х., 1908. - «*И. Н. Святенко. № 161. Вид с. Михайловки (Лебед. уезд Харьк. губ - 150 руб.*»); Під № 162 у цьому каталозі зазначена ще одна робота цього художника, яка представляє певний інтерес: «*Упраздненный монастырь (Лебед. уезд Харьк. губ.- 200 руб. »*», № 163 «Утро», № 164 «Этюд», № 165 «Этюд» - С. 6. Див.: Каталог виставки картин общества харьковских художников. - Х., 1907. Учасники цієї виставки: Є.Агафонов, В., Л. і Д. Бурлюки, М. Самокиш, С. Уваров, М. Федоров, В. Серов (твори із колекції М. Федорова). Брав участь у виставці й І. Святенко («*№ 119 Иней*») - с. 5. Каталог сьомої виставки картин общества харьковских художников в пользу голодающих. - Х., 1906. І. Святенко показав на цій виставці п'ять творів, серед них: «Вид із Гудимівки». - С. 13. На XIII виставці товариства харківських художників І. Святенко експонував «Портрет протоієрея Михайла Павлова». Див.: Каталог XIII виставки картин товарищества харьковских художников. - Х., 1910. - С. 8.

8. Голод Ю. Графиня Варвара Капніст - меценат і колекціонер // Життя Лебединщини. - 1999. - 28 лип. - № 60 (9380). - С. 3. Шевченко Т. Портрет дітей В. М. Рєпніна. 1844. Полотно, олія. 40x51,3. Національний музей Тараса Шевченка (Київ). Іл.: Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. - К., 1978. - С. 163.

9. Каталог першої виставки української старовини. - Лебедин, 1918. - С. 4, 5, 6, 18. Твори декоративного мистецтва, зокрема килими, які експонувалися на цій виставці, викликали інтерес у мистецтвознавця С. Таранушенка - уродженця Лебединя. Див.: Таранушенко С. А. Опис килимів з Першої виставки української старовини в Лебедині в 1918 р. та Музею українського

мистецтва в Харкові 1923 р. [1928 р.] - Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. - Ф. 278, № 118, 34 картки.

10. Голод Ю. Графиня Варвара Капніст - меценат і колекціонер. - С.3. Власенко В. М., Голод Ю. В. Калністи. - С. 193.

11. Незабуті могили. Російське зарубіжжя: некрологи 1917-1997 в шести томах / сост. В. Н. Чуваков. - Т. 3. - М., 2001. - С. 186.

12. Державний архів Сумської області. - Ф. 251, оп. 1, спр. 204, арк. 9.

13. Чотирнадцять. Письма графа Иллариона Владимировича Мусина-Пушкина // Искусство кино. - 1992 - № 1 - С. 15.

14. Чотирнадцять. Письма графа Иллариона Владимировича Мусина-Пушкина // Искусство кино. - 1992 - № 1 - С. 18.

15. Серов В. Портрет графині В. В. Капніст. 1895. Папір, пастель. 58x54. Державний Російський музей (СПб.). Іл.: Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного Русского музея. - СПб., 2005. - С.72.

16. Ці відомості повідомляє у статті лебединський краєзнавець Ю. Голод: *Голод Ю.* Графиня Варвара Капніст - меценат і колекціонер. - С. 3.

17. Руднев Б. К. Дневник оккупации г. Лебедин Сумской области. - Х., 2006. - С. 48.

18. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - С. 517.

19. Лукомский Г. «Михайловка». - С. 11. Принагідно зазначимо, що ікони з с. Михайлівка привернули увагу знавця української старовини С. Таранушенка. Зокрема в одному із блокнотів він описує ікони святих Анни, Іоакима, Миколи, Катерини та Василя. Скоріше за все, що це ікони з цієї церкви. Див.: Таранушенко С. Ікони в с. Михайлівки Лебединського повіту. - Відділ

рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. - Ф. 278, спр. № 113, арк. 1-13.

20. Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1999 в шести томах / сост. В. Н. Чуваков. - Т.4. - М., 2004. - С. 676. 20 червня 1943 р. відмічалось півроку з дня смерті графа О. Мусіна-Пушкіна. *Див.:* Парижский вестник. - Париж, 1942, 12 дек., № 27. Парижский вестник. - Париж, 1943, 19 июня, № 53.

21. Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1999 в шести томах / сост. В. Н. Чуваков. - Т.4. - С. 678. *Див.:* Вестник кавалергардской семьи. - Париж, 1960.

22. Серов В. Портрет графині Варвари Василівни Мусіної-Пушкіної. 1895. Папір, наклеєний на полотно, пастель. 70x55. Державний Російський музей (СПб.). *Див.:* Круглов В. Ф. Творчество Серова в зеркале коллекции Русского музея // Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного Русского музея. - СПб., 2005. - С. 28. *Іл.:* Валентин Серов: альбом / авт. вст. ст. и сост. Д. В. Сарабьянов. - Л., 1987. - *Іл. 51:* Леняшин В. А. Валентин Александрович Серов. - Л., 1989. - *Іл. 37.* Валентин Серов: альбом / авт. Д. В. Сарабьянов. - СПб., 1996. - *Іл. 18.* Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного Русского музея. - СПб., 2005. - С. 74.

23. Грабарь И. Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865-1911. - М., 1965. - С. 334.

24. Круглов В. Ф. Творчество Серова в зеркале коллекции Русского музея // Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного русского музея. - СПб., 2005. - С. 34: *«Небольшой по размеру, живой по характеристике, хранящий тепло общения модели и художника портрет графини В. В. Мусиной-Пушкиной (1895) - ранний образец парадного портрета в творчестве Серова».*

25. Нестеров М.В. Письма. Избранное. - Л., 1988. - С. 204.
26. Валентин Серов в переписке, интервью и документах. В 2-х т. Т. I. / сост. И. С. Зильберштейн, В. А. Самков. - Л., 1985. - С. 205.
27. Серов В.А. Переписка. 1884-1911 / вст. ст. и прим. Н. Соколовой. - Л.; М., 1937. - С. 169.
28. Леняшин В.А. Портретная живопись В. А. Серова 1900-х годов. Основные проблемы. - Л., 1980. - С. 24.
29. Про цей портрет докладніше див.: Рыжикова Н. Предчувствие Валентина Серова // Мир музея. - 1999. - № 7 (172). - С. 50 - 51.
30. Леняшин В. А. Валентин Александрович Серов. - Л., 1989. - С. 18. Серов В. Портрет графині Варвари Василівни Мусіної-Пушкіної. 1898. Папір, акварель. 54,9 x 37,5. Оксфорд, Ешмолен-музей.
31. Серов В. Графиня Варвара Василівна Мусіна-Пушкіна. 1898. Папір, графітний олівець. 16,8 x 24,4. Костромський історико-архітектурний музей-заповідник.
33. Невідомий художник 2-ї пол. XVIII ст. Портрет графа Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна. 1760-ті рр. Нині цей портрет знаходиться у Рибінському історико-художньому музеї (РФ). Був у зібранні Мусіних-Пушкіних. *Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744-1817)* - колекціонер, археолог, історик. Церемоніймейстер. Президент академії мистецтв (1794-99), член російської академії (1789), обер-прокурор Синода (1791-97). Зібрав значну кількість матеріалів з монастирів і церков. Зібрання О. Мусіна-Пушкіна загинуло у Москві в 1812 р. Садиба Мусіних-Пушкіних була зруйнована і затоплена Рибінським водосховищем.
34. Голод Ю. Михайлівські потомки гетьмана Розумовського // Життя Лебединщини. - 1996. - 18 вер. - № 77 (9072). - С. 3. Мусіна-Пушкіна Єлизавета Василівна // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.

549. Про Мусіних-Пушкіних див.: *Jacques Ferraud. Histoire et Genealogie des nobles et comtes Moussine-Pouchkine.* - Paris, 1994. - P. 301, 457.
35. Товарищество передвижных художественных выставок. Письма, документы. 1869-1899 гг. - М., 1987. - С. 522.
36. Грабарь И. Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865 - 1911. - С. 334.
37. Сергей Дягилев и русское искусство: В 2-х т. Т. 1. / авт.-сост. И. С. Зильберштейн, В. А. Самков. - М., 1982. - С. 69.
38. Список работ В. А. Серова (составленный П.И. Нерадовским) - [Б.м., б.г.] - С. 3. - Наукова бібліотека Державної Третьяковської галереї: 10. 1326.
39. Валентин Серов в переписке, интервью и документах. В 2-х т. Т. 2. - С. 77. У цьому виданні наводиться також лист В. Серова до дружини від 8-13 листопада 1906 р. з Санкт-Петербурга, в якому він згадує про портрет (?), який він писав, або мав намір писати когось з родини Мусіних-Пушкіних. Див.: Валентин Серов в переписке, интервью и документах. В 2-х т. Т. 2. - С. 76.
40. Незабутые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1997 в шести томах / сост. В. Н. Чуваков. - Т. 3. - С. 186. Вестник Конногвардейского объединения. - Париж, 1958, № 8. Вестник Конногвардейского объединения. - Париж, 1959, № 5.
41. Голод Ю. Останній володар Михайлівського маєтку. - С. 6.
42. Каталог посмертной выставки произведений В. А. Серова. 1865- 1911. - М., 1914. У ньому вміщено перелік портретів В. Капніст та Мусіних-Пушкіних: «№ 95. Гр. В. В. Мусина-Пушкина. Пастель (Собр. гр. В. В. Мусиной-Пушкиной в Спб); № 96. Гр. В. В. Капнист. Пастель (Собр. гр. В. В. Мусиной-Пушкиной в Спб); № 98. Гр. Е. А. Капнист. Масло (Собр. гр. В. В.

Мусиной-Пушкиной в Спб); № 115. Гр. В. В. Мусина-Пушкина. Акварель (Собр. гр. В. В. Мусиной-Пушкиной в Спб.)» - С. 10-11.

43. Окремі положення цієї теми були розкриті автором у виданнях: Побожій С. Валентин Серов і Сумщина. Про місце психологічного портрета у творчості художника // Сумська старовина. - 1999. - №№ V-VI. - С. 107-121. Він же. Валентин Серов і Сумщина. - Суми, 2005. - С. 25-44. Він же. Мистецтвознавчі нариси. – Суми, 2013. – С. 81-130.

44. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАН України ім. М. Рильського. - Ф. 13-3/65, арк. 15 зв. Виявити, про яку роботу В. Серова йдеться у листі О. Поплавського не вдалося.

Яременко Гнат Гаврилович (1874-1915) – український живописець і графік.

Значна збірка його творів зберігається у колекції Конотопського краєзнавчого музею, у тому числі й твір «Із східного життя» (1903), про яку ймовірно йдеться у листі під назвою «Гарем». *Поплавський Олег Цеславович (1903 - після 1956)* - музейний діяч; у 1923 р. закінчив у Конотопі соціально-економічну школу. З 1923 по 1925 рр. навчався у Київському археологічному інституті. З 1925 по 1927 рр. - завідувач Конотопським округовим музеєм. Репресований у 1933 р. Докладніше про нього див.: Побожій С. «Необхідно пожертвувати... честю» (Про трагічну долю одного музейного працівника) // Сумська старовина. – 1998. - № III-IV. - С. 55-60.